

החוט המשולש

על הגר"ש ליברמן ויחסיו עם החזון איש והרי"ן אפשטיין

שמואל גליק ומנחם כ"ץ

במאמר זה נבקש לעמוד על דרכו המיוחדת של הרב פרופ' שאול ליברמן (להלן הגר"ש או ליברמן)¹ בעולם התורה ובנתיבי המחקר התלמודי באמצעות שתי מערכות יחסים שניהל בשנים תרפ"ט–תרצ"א עם שניים מגדולי החכמים שבדור – עם בן דודו הרב אברהם ישעיה קרליץ – ה"חזון איש" (להלן חזו"א או חזון איש),² ועם מורו ורבו פרופסור ר' יעקב נחום הלוי אפשטיין (להלן הרי"ן או אפשטיין).³ שני תלמידי חכמים אלו היו כה שונים זה מזה בדרכם בעולם התורה, ואף על פי כן ליברמן חש עצמו קרוב ביותר לשניהם. קשריו עם החזון איש ועם אפשטיין, מקבילות זו לזו ושונות זו מזו, משלימות האחת את השנייה, ומרכיבות יחדיו תיאור נאמן של השקפת עולמו של הגר"ש בלימוד התורה. רגלו האחת שקועה עמוק במסורת הלימוד מדורי דורות ורגלו השנייה מפלסת דרכה בביטחון רב בנתיבי המחקר התלמודיים, ובשניהם יחד הוא רואה את הדרך הנכונה להגיע לאמיתתה של תורה. להלן מכתב נדיר ששלח הגר"ש לחזון איש (כנראה בשנת תרצ"א)⁴ בתחילת דרכו האקדמית בחקר התלמוד, אשר בו הגן על שיטתו בפירוש סוגיות מן הירושלמי במחברתו 'על

* אנו מודים לפרופ' משה עסיס, הרב יעקב שורץ, ולד"ר בני בראון על הערותיהם המועילות.

¹ שאול ליברמן נולד בב' בסיוון תרנ"ח (23.5.1898) בעיירה קטנה בשם מוטול (Motol) שליד פינסק שבליטא ובשנת תרפ"ח עלה לירושלים. בשנת ת"ש ירד לניו-יורק והשתקע בה, הוא נפטר במטוס, בדרכו לארץ בט' בניסן תשמ"ג (23.3.1983). על הביוגרפיה של ליברמן ופעלו המדעי נכתב לא מעט, ראו ט' פרשל, 'ר' שאול ליברמן ופעלו המדעי: פרקי ביוגרפיה וביבליוגרפיה מפורטת', *הדואר*, ניו-יורק תשכ"ג; הנ"ל, ר' 'שאול ליברמן אישיותו ופעלו המדעי', *הדואר*, ניו-יורק תשל"ח; וראו לאחרונה את ספרם של א' שוחט וס' ספירו, *Saul Lieberman the man and his work*, בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק 2005; ומחקרו של מ' שפירו, *Saul Lieberman and the Orthodox*, אוניברסיטת של סקרנטון, סקרנטון 2006; א"י שבט, 'הרב פרופ' שאול ליברמן והסמינר הקונסרבטיבי, *הצופה*, כ' באייר תשס"ח (25 במאי 2008), מדור סופרים וספרים.

² החזון איש נולד בעיירה קוסובה בחבל פולסיה (מזרח ליטא) ביום י"א חשוון תרל"ט (7.11.1878), עלה ארצה ביום ט"ז בתמוז תרצ"ג (10.7.1933), ונפטר בבני-ברק בט"ו חשוון תשי"ד (24.10.1953). ביבליוגרפיה מהימנה ומעודכנת על החזון איש ראה ב' בראון, *החזון איש: הלכה, אמונה וחברה בפסקיו הכולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)*, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג (2003), עמ' 2–12; ובספרו, העומד לראות אור בהוצאת מאגנס, *החזון איש - הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית*.

³ ר' יעקב נחום הלוי אפשטיין נולד בכ"ד חשוון תרל"ט (21.11.1878) בעיר בריסק שבליטא, עלה לארץ בז' בניסן תרפ"ה (1.4.1925) ונפטר בירושלים בג' באדר תשי"ב (29.2.1952). ביבליוגרפיה על הרי"ן אפשטיין ראו ש' אברמסון, י. נ. אפשטיין: *רשימה ביבליוגרפית של חבריו ומאמריו ותולדות חייו*, ירושלים תשי"ב, עמ' 4–6 (עד שנת תשי"ב); וראו ביבליוגרפיה שכתבה מיכל אפשטיין, נכדתו, 'פרופ' יעקב נחום אפשטיין ז"ל – ביוגרפיה, קבוץ סעד תשמ"ד (להלן, מ' אפשטיין, ביוגרפיה); י' זוסמן, 'י"נ אפשטיין והאוניברסיטה העברית – פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי, *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים* – שורשים והתחלות, בעריכת ש' כ"ץ ומ' הד, ירושלים תשנ"ז (להלן, 'תולדות האוניברסיטה').

⁴ ראו להלן הע' 16.

הירושלמי.⁵ מתוך מכתב זה ניכרים יחסי הקירבה המיוחדים של הגר"ש עם בן דודו, וכן ההוקרה הרבה שהוא רוחש למורו, פרופ' אפשטיין.

מכתב זה בא בעקבות פרסומו הראשון של ליברמן, המחברת 'על הירושלמי', שנשלחה לחזון איש כנראה במהלך שנת תר"צ (1930). החזון איש השיב לו במכתב, בו השיג על פירושו לסוגיה במעשר שני,⁶ ואף כתב לו דברי תוכחה וכיבושין. מכתבו של החזון איש לא נמצא לפי שעה, וזה אשר יוצג בהמשך, הוא תשובת ליברמן לחזון איש על מכתבו.⁷

לנוחות הקורא, בטרם נציג את המכתב, נסקור את סוגיית הירושלמי העומדת ברקע הדיון בין הגר"ש לחזו"א, את ביאורו של הגר"ש לסוגיה ב'על הירושלמי', וכן את שיטת הרמב"ם וה'פני משה' בסוגיה, שנגדם יצא ליברמן בפירושו. וזו לשון הסוגיה וביאורה על פי פירוש ה'פני משה'⁸ ובהתאם לשיטת הרמב"ם בפסיקת ההלכה:⁹

1 – תני אין פודין מעשר שני אלא במין על מינו.

2 – דלא כן מה נן אמרין פודין מן החיטין על השעורין ומן השעורין על החטין

3 – לכן צריכה אפילו מן האגרו על השמתית ומן השמתית על האגרו

הסוגיא מביאה ברייתא (ש' 1) לפיה אין מחללין פירות מעשר שני על פירות חולין, אלא אם הפירות מאותו המין, כגון חיטים על חיטים. על ברייתא זו תמה הירושלמי ושאל (ש' 2): וכי אין זה פשוט שאין פודין אלא במין על מינו? וכי יעלה על הדעת שפודין מחיטים על השעורים או להיפך?! על תמיהה זו משיב הירושלמי (ש' 3) שאכן אין צורך להשמיע לנו שאין לפדות חיטים על שעורים, אלא שהברייתא באה לחדש שאף באותו המין לא ניתן לפדות סוג חיטים אחד באחר, כגון משמתית על אגרו.¹⁰ על סמך הבנה זו בירושלמי פסק הרמב"ם:¹¹ 'ולא יחלל ממין על שאינו מינו ולא מן היפה על הרע ואפילו באותו המין'.

ליברמן מתייחס לסוגיה במחברתו 'על הירושלמי',¹² ומעלה שתי תמיהות על הבנה זו בסוגיה :

⁵ ש' ליברמן, *על הירושלמי*, ירושלים תרפ"ט (1929), להלן: ליברמן, על הירושלמי. ליברמן החל לעסוק בירושלמי כשנה וחצי לפני פרסום החיבור, בסוף שנת תרפ"ט, והוא בן 31 שנה. את המבוא לחיבור הוא סיים בחודש ניסן, אותה השנה.

⁶ ירושלמי, מעשר שני, פ"ד ה"א, נד ע"ד.

⁷ החזו"א דן בסוגיה בחידושי החזון איש למסכת דמאי, סי' ג, סק"ח-סק"י, ד"ה ועיקר דברי, וראו להלן בגוף המאמר.

⁸ על ר' משה מרגליות ראו א' הכהן, 'ר' משה מרגליות ופירושו "פני משה"', *דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות*, חטיבה ג, א (תשנ"ד 1984), עמ' 213-220.

⁹ רמב"ם, הלכות מעשר שני, פ"ד ה"ב.

¹⁰ אגרו ושחמתית הנם סוגי חיטה (הכתיב של תיבות אלו הוא לפעמים: אגדו, שמתית וכו', ראו רי"ן אפשטיין, *מבוא לנוסח המשנה*, עמ' 93). האגרו היא כנראה חיטה בהירה יותר, ואילו השמתית חיטה כהה יותר. ראו מ' כסלו, 'זיהוי "חטה שחמתית" ו"חטה לבנה" בדברי חז"ל', *סיני* פד, חוב' ה-ו (תשל"ט), עמ' רמא-רמד.

¹¹ רמב"ם, הלכות מעשר שני, פ"ד ה"ב.

¹² ליברמן, על הירושלמי, עמ' 26-27.

א. 'עיקר הדין אם מחללין פירות על פירות הוא מסופק'.¹³ כלומר, דין זה, השנוי בברייתא, הוא דין מחודש שאינו מופיע בשום מקור אחר, ואם כן מהיכן לירושלמי שאין פודין אלא במין על מינו?

ב. הדעת נותנת שאם אכן ניתן לפדות פירות על פירות 'הסברא מחייבת להיפך, שמין על שאינו מינו נקרא יותר דרך חלול ממין על מינו'. כלומר אדרבה, כשם שבפדיון כסף על כסף לא ניתן לחלל על אותו מטבע, אלא דווקא על מטבע אחר או ממטבע על פירות, כך אף כאן נראה מסברא כי 'מין על מינו' אינו דרך חלול – 'ומה זה לשון הירושלמי "דלא כן מה נן אמרין?"' כאילו זה דבר שאינו יכול לעלות על הדעת'.

מכוח תמיהות אלו מגיע ליברמן לפירוש חדש בדברי הירושלמי. לדעתו הברייתא אינה עוסקת כלל בחילול פירות על פירות אלא בחילול פירות על כסף. לדידו, הברייתא המוזכרת בסוגיה מקבילה לתוספתא במסכת מעשר שני (פ"ג ה"א):

[1] פודין מעשר שני כשער הזול.

[2] כמו שחנוני לוקח ולא כמות שהוא מוכר.

[3] ר' שמעון בן לעזר אומ': כמות שחנוני לוקח מאותו המין.

כלומר, על פי התוספתא התורה הקלה בפדיון מעשר שני והתירה לפדות במחיר הזול, 'כמו שחנוני לוקח ולא כמות שהוא מוכר'. ר' שמעון מוסיף כי למרות שהקלו בפדיון מעשר שני לא ניתן לפדות את המעשר במחיר של מין אחר, אלא דווקא במחיר של אותו המין.

על כך מקשה הירושלמי (ש' 2): פשיטא! וכי יעלה על הדעת לפדות חיטים במחיר שעורים?! ומשיב הירושלמי (ש' 3) כי הברייתא נצרכה להשמיענו שאין לפדות 'אפילו מן האגרו על השמתית ומן השמתי' על האגרו'. כלומר, מותר לפדות בשער הזול, אך לא במחיר מין אחר של חיטה זולה.

לפי הסבר זה, הירושלמי אינו עוסק כלל בפדיון פירות על פירות, ושוב לא נמצא לרמב"ם מקור המתיר לפדות פירות ממין על מינו ואוסר ממין על שאינו מינו (בניגוד לראב"ד שאוסר), ובלשון הגר"ש:¹⁴ 'ודברי הרמב"ם שלכתחילה אסור לחלל ממין על שאינו מינו צע"ג'.

משנתוודענו לדברי ליברמן ב'על הירושלמי', נוכל להציג את גוף מכתבו לחזון איש כדלהלן:¹⁵

1. בעה"י עש"ק א' דחוה"מ¹⁶

2. לכבוד ב"ד¹⁷ אהובי כנפשי הגה"צ ראי"ש¹⁸ שליט"א.

¹³ ראו שם בהשגות הראב"ד ד"ה שאם חילל פירות, שסובר שאין מחללין פירות על פירות.

¹⁴ ליברמן, על הירושלמי, עמ' 27.

¹⁵ המכתב נמצא באוסף פרטי. תודתנו לבעל כתב-היד החפץ בעלום שמו.

¹⁶ מתאריך כתיבת המכתב נעדרת שנת הכתיבה. קשה להכריע אם המכתב נכתב בעוד היה החזון איש בחו"ל, בשנים תרצ"א או תרצ"ב, או שמא לאחר עלייתו ארצה בתרצ"ג, או אפילו בשנת תרצ"ד. דעתנו נוטה יותר לאפשרות הראשונה ולפיה המכתב נכתב בשנת תרצ"א או תרצ"ב בסמוך להוצאת 'על הירושלמי', וסביר יותר כי מדובר בשנת תרצ"א לפי שא' דחוה"מ פסח חל באותה שנה בעש"ק. אם כך, הרי שהמכתב נשלח לליטא.

¹⁷ בן דודי.

¹⁸ הגאון הצדיק ר' אברהם ישעיהו.

3. קראתי את דבריך הקשים והתענגתי עליהם מאד. כי ידעתי כי מאהבתך אותי הוכחתני, אבל לא אוכל
4. לחזור מפירושי,¹⁹ כי לפי הכרתי העמוקה נדמה לי כי הצדק אתי. אין אני רואה שום דוחק בזה שהיה יכול
5. לעלות על הדעת, כי מותר לפדות מן האגרו על השמתית. כי ברור הדבר שהחנווני לוקח יותר בזול מפני
6. שני טעמים: (1) אחד מפני שהוא חנווני וטורח וצריך להרוויח מחמת טירחתו. ומחיר זול זה הוא רק לחנווני
7. (2) מפני שהוא לוקח הרבה בבת אחת, ומחיר זול זה ה' יהיה גם אצל בעל הבית אם יקנה לעצמו קמות רבה.
8. וברור הדבר שבין שני מיני חטים ה' (לבנה וכהה) אין פמט-שאם הבדל גדול במחיר והחנווני שהוא לוקח
9. הכל אינו מבדיל בין המינים (ממש[נ]ת ב"ב פ"ה אין סתירה לדברי).²⁰ אבל הקונה שבא לקנות רק אגרו ואינו רוצה באחרת משלם יותר בעד
10. האגרו. (וממש כתופעה זו אנו רואים כאן בחיי המסחר: הפונט האנגלי והפונט הארץ ישראלי²¹ הם שוים
11. והבנקים והשולחנים מקבלים זה במחיר אחד, אבל מכיוון שבא"י נאסף רווחת יותר המטבע הא"י, אז אם
12. באים ודורשים רק פונטים א"י משלמים יותר). וזה משמיעה לנו הבריתא: "אין פודין מע"ש²² אלא ממין על מינו"
13. וזה מבאר הירושלמי (וזה בא רק דרך ביאור ולא בדרך קושיא): "דלא כן מה נן אמרין פודין ה' מן החיטין על-השע"ו
14. השעורין ומן השעורין על החיטים?" ולשון הירושלמי מדויקת כי הירושלמי תמיד מקצר ואומר במקום על דעת ר' פלוני

¹⁹ כאמור, מדובר בפירושו של ליברמן במחברתו 'על הירושלמי' (שם) לסוגיית ירושלמי מעשר שני פ"ד ה"א, נד ע"ד.

²⁰ ואמנם שם (פ"ה מ"ו) מצינו: 'שחמתית ונמצאת לבנה לבנה ונמצאת שחמתית... שניהם [המוכר והלקוח] יכולין לחזור בהן'. מכאן, לכאורה סתירה לדברי ליברמן שהפרש נובע מטיב התבואה. ליברמן מיישב את המשנה (להלן, בש' 17–18) שההבדל אינו נובע רק מהטיב אלא בעיקר מתנאי השוק.

²¹ פונט ארצישראלי – Palestinian pound – הוא שם המטבע אשר הונפק בארץ בין השנים 1927–1952. החל מ-1927, הונפקו מטבעות ושטרות מיוחדים לארץ ישראל, שהחליפו את הלירה המצרית שנהגה בארץ מימי השלטון העות'מני. ערך הפונט הארצישראלי נקבע כשווה ערך לפונט הבריטי (British pound) כאשר הונפק לראשונה ב-1927. ראו H., M. Berlin, *The Coins and Banknotes of Palestine Under the British Mandate 1927-1947*, London 2001, pp. 17. וכן במפתח העניינים בסוף הספר תחת הערך "Palestinian pound".

²² מעשר שני.

15. על דר' פלוני וכן גם כאן על השעורין פירושו על מחיר השעורין על מחיר החטים, וכן גם רגיל מאד בירושלמי
16. שאגב חצי הראשון של המאמר בא גם חצי השני באשגרה, כידוע.²³ ורואים גם מקושיית הירושלמי שלכאורה
17. דברי הברייתא תמוהים מאד, וע"ז מבאר הירושלמי: "לכן צריכה אפילו מן האגרו על השמתית" וכו', כלומר
18. אם יש לו רק אגרו אסור לו לפדות ע"פ המחיר הכללי (כי המחיר הכללי הוא על חטה רגילה וגרועה – שחמתית²⁴)
19. אלא ע"פ מחיר האגרו כשהוא נמכר לבדו, כי מה שהתירו לחנוך לפדות לחנוך ע"פ שער הזול, זה רק ע"פ
20. השער שהחנווני לוקח מפני שהוא חנווני וצריך להרויח, אבל לא מפני שהוא קונה בבת אחת, כי בדבר זה
21. אין חילוק בין חנווני ובין בעה"ב. (היה מקום לטעות כי במשנה כתוב שהחנווני לוקח, והחנווני
22. הלוא לוקח בזול מפני שני הטעמים). אין אני מחדש דין חדש כאן.²⁵ שהמחיר הוא ע"פ מדה דקה ולא ע"פ מדה גסה,
23. אלא רצוני לומר שמחשבים ע"פ מחיר מדה גסה. אבל אין לוקחים בחשבון את המינים השונים, אלא את המדה גסה של מין אחד.²⁶ ומ"ש בנוגע לפירושי בירוש' שבת,²⁷ ידעתי שיש מקומות ושיעורים אחרים
24. אלא אני בעיקר הסתמכתי על ירוש' ע"ז ששם נזכרים בפירוש אותם הדברים שבירוש' שבת והק"ע²⁸
25. לא זכיר אותם כלל.²⁹
26. ומ"ש בנוגע לזה שקראתי למו"ר הרי"ן אפשטיין "מורי" לא הבינתי דבריו, ואין אני יודע למה אסור לי לקרוא לו

²³ ראו לדוגמה את לשונו של הגר"ש בספרו *הירושלמי כפשוטו*, עמ' 17: 'כי זהו דרכו [של הירושלמי] תמיד לתפוס אותו הלשון שמשמש בחצי המקביל של המאמר'. ש. ליברמן, *הירושלמי כפשוטו: פירוש מיוסד על כתבי יד של הירושלמי וספרי רבותינו הראשונים ומדרשים בכתבי יד ודפוסים עתיקים*, ירושלים תרצ"ה (1934); הדפסה חדשה, ניו-יורק וירושלים תשס"ח (1998), להלן: ליברמן *ירושלמי כפשוטו*.

²⁴ ה'מחיר הכללי' הוא המחיר הממוצע של האגרו והשמתית שאותו משלם החנווני כשהוא קונה את שני המינים יחד.

²⁵ תיבות אלו נכתבו תחילה בתחתית הדף בכיוון הפוך ונמחקו (כיון שהכותב שם לב שהפך את הדף שלא כפי שהתכוון). בפעם הראשונה כתב: 'הלוא לוקח בזול מפני שני הטעמים. ואין אני מחדש כאן'.

²⁶ וראו להלן בהערה שנוספה בסוף המכתב.

²⁷ לעת עתה לא ירדנו בסוגיה זו לסוף דעתו.

²⁸ והקרוב עדה.

²⁹ כידוע, נושא השיעורים הינו נושא מרכזי וחשוב בפסיקותיו של החזון איש. ראו ב' בראון, 'ההלכה האורתודוקסית והמנהג: פסיקתו של החזון איש כמקרה מבחן', *אורתודוקסייה יהודית: היבטים חדשים*, בעריכת י' שלמון, א' רביצקי וא' פרייגר, ירושלים תשס"ו (2006), עמ' 214–226.

27. "רבי" והלוא למדתי ממנו כמה דברים והוא יהודי ירא וחרד, מאמין, מדקדק במצות (ואינו לומד תורה לשם חכמה)
28. והתורה שלמדתי ממנה,³¹ היא תורה אמיתית ולא דרך מחדש משכילים, אלא זו היא דרך רבותינו ז"ל שמחפשים
29. את האמת בדברי חז"ל, בכל הדרכים האפשריות. וכמה מקומות סתומים בירוש' [למי] התפרשו לי רק ע"פ
30. הדרך הזאת, עיין "על הירושלמי" עמ' 80 הערה 118³² ושם 76 הערה 104.³³ ומקוה אני שיעזרני הש"י להוציא
31. את פירושי לאור³⁴ ויתפרשו בו אלפים מקומות סתומים ואם אטעה באילו מקומות, אבל אודה להש"י בעד
32. זה שהנחני בדרך ישרה במקומות שלא טעיתי. ומה שאתה אומר שאין אני עמל בתורה כהוגן, זה אפשר, אבל
33. אני לפעמים נופל על הספסל מחוסר אונים מרוב התאמצות ויושב אני לפעמים כמה ימים על סוגיא אחת
34. עם ראש חבוש,³⁵ ואדרבה תבקש עלי רחמים שה' יאיר עיני, ואם מעשי אינם נכונים, הלוא כוונתי

³⁰ ראו להלן הע' 54.

³¹ צ"ל 'ממנו', כלומר מאפשטיין. אפשר שהשיבוש בא בהשפעת התיבה 'והתורה', 'והתורה.. ממנה'; ואולי ישנה כאן מעין טעות פרוידיאנית.

³² כוונתו ככל הנראה, למה שהעיר שם: 'וזה מצוי מאד ש"כ" משתבשת ל"ב" ו"ת" ל"ה"' [בירושלמי כתוב 'בהי']. שם הוא כותב: 'ובאמת מלה עלובה זו גרמה הרבה יגיעה ועמל למפרשים בכמה מקומות בירושלמי ע"י זה שבכל פעם שבשו אותה הסופרים באופן אחר... ובכן אנו מוצאים מליצה מיוחדת בירושלמי: אחרי שאלה ופתרון השאלה אומר לפעמים התלמוד כתי פשיטא לך... סוף דבר אין כאן לא בת ולא כת, לא כדי ולא כותי אלא יש כאן מליצה שלא עמדו עליה, ומן השמים הניחו לי מקום להרים מכשול מדרך הלומדים'. נציין שבהערה ארוכה זו אין ליברמן מזכיר את רי"ן אפשטיין.

³³ כוונתו ככל הנראה, ל- homoloteleuton, כפי שכתב: "יושלת המלים - דתני יין קוסס" נשמטו ע"י דמיון הסוף (homoloteleuton). גם בהערה זו אין ליברמן מזכיר את רי"ן אפשטיין.

³⁴ הגר"ש מרמז לתוכניתו להוציא לאור פירוש על כל הירושלמי, כפי שכתב (כמה שנים לאחר מכן, בשנת תרצ"ה) בתחילת הקדמתו ל'ירושלמי כפשוטו' (עמ' ג): 'כשהתחלתי לפני שנים לסדר את החומר להוצאה חדשה של הירושלמי נתקלתי בקושיים גדולים מאד... ולפיכך החלטתי להוציא הערות ופירושים לשלשת הסדרים האחרונים של הירושלמי [כלומר, סדרים מועד, נשים ונזיקין - ש"ג ומ"כ], כדי שאוכל להסתמך עליהם ולרמוז להם בקיצור בפירושי לסדר הראשון. (לעת עתה כוונתי להוציא רק סדר זרעים עם פנים הירושלמי.

חשיבותו של החיבור 'הירושלמי כפשוטו' אינה מצטמצמת רק לפירוש שלוש מסכתות בירושלמי (שבת, עירובין ופסחים) לפי שיש לראות חיבור זה במסגרת רחבה הרבה יותר, כחלק מתוכניתו של ליברמן לפירוש הירושלמי כולו. ראוי להדגיש שחיבור זה מסומן על ידיו כ'חלק ראשון, כרך א'.

³⁵ ראו, למשל, דברי תלמידו פרופ' ח"י דימיטרובסקי: 'זכורני מימי ילדותי, שהתהלכו בירושלים סיפורי אגדה על התמדתו המופלגת בלימוד ושינון התלמוד הירושלמי, עד שאמרו עליו: שלוש שנים רצופות היה לומד ירושלמי כל הלילות כשרגליו משוקעות בפיילי - ואני אומר בפיילי, משום שבאידיש, שבה שמעתי סיפור זה, אמרו: ער האט גיהאלטן די פיס אין אפיילע וואסר! - מלאה מים כדי להפיג את השינה...' (עמ' 10).

שלך אוהבך ומעריצך כערכך³⁶
שאל.

1. (1) כלומר לוקחים בחשבון את שגגת טירחת החנווני ומה שהוא לוקח הרבה בבת אחת
2. אבל אין לוקחים בחשבון את זה שהוא קונה גם כמה מינים
3. בבת אחת. כי אין דרכו של בעה"ב כלל לקנות
4. מינים שונים בבת אחת. פש
5. ומ"ש [=ומה שכתבת] להגהה בירושלמי הנ"ל: אין אני יכול להגיה אותו
6. מפני שגם בכתבי יד הירושלמי (ויש לי שלשה מהם)³⁷
7. בכולם כתוב כגירסתנו.
8. לשון התוספתא שהעתיקתי היא לשון התוספתא שנדפסה [נרשם בהיפוך] הלוא לוקח
בזל מפני שני הטעמים ואין אני מחדש כאן
9. מכת"י עתיק (הוצ' צוקרמנדל עמ' 91) וגם הגרמ"ש³⁸ מעתיק תמיד ממנה.³⁹

המכתב כתוב על שני צידי הגיליון ב-35 שורות, ובשולי המכתב נוספה הערה אחת בת 9 שורות קצרות, שניתן להבחין בה שלושה חלקים: החלק הראשון (ש' 1-4), השלמה לדברים שבגוף המכתב; החלק השני (ש' 5-7), תשובה להערת החזון איש במכתבו לליברמן; והחלק השלישי (ש' 8-9), תשובת ליברמן לחזון איש, כנראה על שאלתו מנין הנוסח בתוספתא המופיע אצל ליברמן, שהוא שונה מן הנוסח המופיע בדפוסים.

על גיליון המכתב מופיעים מספר תיקונים והשלמות, בנוסף להערה שנוספה בסוף המכתב. נראה כי ליברמן חזר והגיה את המכתב לאחר שכתבו, מחק והוסיף, שינה ותיקן עד שנחה דעתו. בתחתית צדו השני של הגיליון מופיעה שורה אחת הפוכה, הזזה לשורה הראשונה המופיעה באותו עמוד.⁴⁰ נראה כי ליברמן הפך את הגיליון בתחילה בכיוון ההפוך (מלמעלה למטה, ולא מימין לשמאל), והתחיל לכתוב בכיוון הפוך מהמקובל, כאשר שם לב לדבר, סובב את הדף והמשיך לכתוב את דבריו בכיוון הרגיל. מתוך כל אלו ניתן להסיק כי הדברים נכתבו

42. ח"י דימיטרובסקי, 'מפרשנות למחקר', לזכרו של שאול ליברמן, קובץ בהוצאת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 34-49.

³⁶ ביטוי נפוץ ומכובד בספרות הרבנית. ביטוי זה מצוי רק בהתייחסות לגדולים אשר בארץ, ומשמעו: אני היודע את ערכך. (תודתנו לפרופ' אלחנן ריינר על הערה זו).

³⁷ כפי שרשום בתחילת מחברתו 'על הירושלמי' (ברשימת ראשי התיבות, עמ' 6, ובצורה מפורטת בעמ' 46).

כוונתו לכתבי-היד: כ"י לידן, כ"י רומי וכ"י סיריליאנו במוזיאון הבריטי (The British Museum).

³⁸ הגאון ר' מאיר שמחה, בעל אור שמח.

³⁹ בשו"ת אור שמח מופיעים שבע מאות שלושים ושש הפניות לתוספתא, אבל באף לא באחד מהם אוזכר שהמקור הוא ממהדורת צוקרמנדל. ליברמן, שהיה בקי גדול בתוספתא, ידע אלו מהמקורות המובאים שם מקורם במהד' צוקרמנדל.

⁴⁰ ראו לעיל הע' 25.

באווירה רווית מתח; ליברמן, חוקר צעיר באותם הימים כבן שלוש ואחת, ניצב איתן על דעתו והבנתו בפירוש הסוגיה אל מול בן דודו החזון איש המבוגר ממנו בעשרים שנה, אשר כבר אז היה מקובל כאחד מגדולי הדור.

מלשון המכתב ניכרים יחסי החיבה והקירבה המיוחדים ששררו בין הגר"ש לבין החזון איש. בפתח המכתב פונה הגר"ש אל החזון איש בכינויי חיבה – 'ב"ד [בן דודי] אהובי כנפשי הגה"צ ראי"ש'; ואף חתימת המכתב מעידה על ידידות והערכה – 'שלך אוהבך ומעריצך כערכך'. דעתו של החזון איש חשובה ויקרה לליבו של ליברמן, ועל כן הוא שוטח באופן מפורט את הנימוקים לשיטתו בהבנת הסוגיה.

כפי שצינו לעיל, ליברמן משיב במכתב זה למכתב ששלח לו החזון איש, ובו השיג על פירושו כמה השגות. כאמור מכתבו של החזון איש לפנינו, וכן אין בידינו אפשרות לשחזר את עמדת החזון איש מתוך חידושי, שכן בספר 'חזון איש' אין דיון של ממש בסוגיה זו. עם זאת, אנו יכולים לנסות לשחזר את השגותיו מתוך מכתבו של ליברמן ונראה כי אלו היו השגותיו של החזון איש:

א. לפי ליברמן ב'על הירושלמי', הסוגיה מקשה (ש' 2 בסוגיה, ראו לעיל, עמ' 2) כי לא ניתן להעלות על הדעת פדיון חיטים לפי ערכם של שעורים. באופן זה יש לומר כי לא יתכן פדיון חיטים משובחות לפי ערכן של חיטים גרועות, שהרי קיים ביניהן פער מחירים. ואם כן כיצד נחה דעתו של 'הירושלמי' בכך שהעמיד את החידוש בדברי הברייתא באיסור פדיון אגרו בשמתית - הרי גם זה פשיטא?!

ב. היכן רמוז הסברו של ליברמן בדברי 'הירושלמי'? הרי הניסוח ב'ירושלמי' ברור: '[אין] פודין מן החיטין על השעורין' – ולפי ליברמן היה ה'ירושלמי' צ"ל: 'אין פודין חיטין במחיר שעורין'.

במכתבו לחזון איש משיב ליברמן בקצרה להשגות אלו. הוא מנתח את הסיבות הגורמות לפער שבין עלות הסחורה לחנווני לבין מחירה ללקוח, ומסביר כי במחיר המוצר שהלקוח משלם, גלומים שלשה מרכיבים:

- א. מחיר הסיטונאי, העלות שבה רכש החנווני את המוצר.
 - ב. כמות העבודה, הטרחה והעמל שהשקיע החנווני בקנייה, בהובלה ובמכירה (ש' 6).⁴¹
 - ג. התאמת ההיצע לביקוש הצרכן (ש' 8–12) - במקרה של החנווני, קיים איזון בין האינטרס של החקלאי לבין האינטרס של החנווני, וההתאמה הקיימת בין טיב וכמות הסחורות שמספק החקלאי לבין צרכיו של החנווני פועלת בכיוון הורדת המחירים. החנווני קונה סחורות מסוגים שונים ואינו מקפיד דווקא על סוג מסוים, לעומת הצרכן הפרטי שדורש את התאמת המוצר להעדפותיו, בהתאם לצרכיו המיוחדים.
- לאור תובנות אלו מסביר ליברמן כי לולא דברי הברייתא,⁴² היה מקום לקביעה כי 'שער הזול' פירושו המחיר בו קונה החנווני את המוצר, שהוא זול יותר בשל הסיבות שמנינו לעיל (ב', ג').

⁴¹ בהערה מוסיף ליברמן כי יש לשקלל גם את ההשקעה שמשקיע החנווני בקניית כמות סיטונית.

⁴² וראה גם משנה במעשר שני פ"ד מ"ה.

דהיינו, אלמלא הברייטא היינו עלולים לחשוב שההבדל בין מחיר השמית ומחיר האגרו נובע מהשפעת צורכיהם הייחודיים של הצרכנים, ולכן אין להתחשב בקביעת ערך הסחורה. ליברמן מחדש כי אמנם בקביעת 'שער הזול' אין צורך להתחשב במרכיב הטרחה של החנווני, אך יש לשקלל במחיר את השפעת העדפותיו המשתנות של הצרכן. מסיבה זו אין לפדות אגרו במחיר שמתית. טעם ההבדל נעוץ בכך שקביעת 'שער הזול' מאפשרת לקזז ממחיר הסחורה את הערך המוסף של עלות עבודתו של החנווני, אך אינה מתחשבת בערך השולי המתווסף בעיניים של העדפות הצרכן. מכאן שקיים הבדל עקרוני בין האיסור לפדות חיטים בערך של שעורים – שהוא פשיטא, לבין פדיון אגרו בערך של שמתית, שאינו פשיטא כלל וכלל, אלא נלמד ומתחדש בדברי הברייטא.

לטענתו השנייה של החזו"א לפיה ביאורו של ליברמן אינו מתיישב עם לשון הסוגיה, עונה ליברמן כי דרכו של 'הירושלמי' לנקוט ניסוח מקוצר ותמציתי: 'ולשון הירושלמי מדויקת כי הירושלמי תמיד מקצר... וכן גם כאן על השעורין פירושו על מחיר השעורין על מחיר החטים, וכן גם רגיל מאד בירושלמי שאגב חצי הראשון של המאמר בא גם חצי השני באשגרה, כידוע' (ש' 14–16).

החזו"א הוסיף כנראה הערה נוספת שבה הציע להגיה את נוסח 'הירושלמי'. יש לשער כי הוא התכוון להגהת הגר"א שבמקום 'אין פודין מעשר שני אלא במין על מינו', גרס על פי המשך 'הירושלמי' שם: 'אין קובעין [כלומר, אין מפרישים] מעשר שני אלא במין על מינו'. לפי גירסה זו 'הירושלמי' כלל אינו עוסק בפדיון מעשר שני אלא בהפרשת מעשר שני, וממילא נופלות כל קושיותיו של ליברמן. הגהה זו של הגר"א מתאימה לשיטתו, שהרי החזו"א כנראה נטה לדברי הראב"ד נגד הרמב"ם שאסור לפדות פירות על פירות.⁴³

עד כאן ראינו כי ליברמן העלה מספר שיקולים מתחום הכלכלה לדחיית השגותיו של החזו"א. בהערותו שבסוף המכתב הוסיף ליברמן שיקול פילולוגי (ש' 5–7): 'ומ"ש [ומה שכתבת] להגהה בירושלמי הנ"ל: אין אני יכול להגיה אותו מפני שגם בכתבי יד הירושלמי (ויש לי שלשה מהם)'

יש לציין כי למרות שהחזו"א קיבל את פסיקת הגר"א והכריע נגד הרמב"ם, הוא עצמו נמנע מלהסתמך על הגהת הגר"א (אולי בהשפעת ליברמן) ואף נשאר בצ"ע 'למה אצטרך לאשמעין במ"ש הלא הוא בכלל שאר תרומות ומעשרות'. את השפעת מכתבו של ליברמן ניתן לזהות בפרט נוסף, החזו"א אימץ בספרו את טענתו של ליברמן כי המילים 'דלא כן מה נן אמרין' הנראות לכאורה כקושיה, 'זה בא רק דרך ביאור ולא בדרך קושיא'.⁴⁴ אם נתבונן היטב בכתב ידו של ליברמן נראה כי הוא נכתב בכובד ראש ובהתחבטות רבה, דעתו של החזו"א היתה חשובה לו, והוא חפץ במכתב זה לשכנע את החזו"א שיסכים לפירוש שהציע. לפי-כך ניתן אולי להציע הסבר למחיקות ולהערות שבגוף המכתב.

⁴³ וראו בביאור הגר"א, יו"ד סי' רצד, ס"ק כד, שהגר"א מגיה 'מפרישין'. אין נפק"מ בין שתי ההגהות של הגר"א, אך הגירסה 'קובעין' מסתייעת מהמשך הסוגיה.

⁴⁴ מילים אלו מופיעות בדברי החזו"א, זרעים, דמאי, סי' ג ס"ק ח, בני ברק תשל"ג, דף י ע"א, וביתר הרחבה: 'אינו קושיא דלא שמעין עדיין דאסור על אינו מינו אלא מפרש'. ופרט מעניין נוסף, אחיינו של החזו"א, הרב חיים שאול גריינימן, כיוון לקושייתו של ליברמן ('אין זה דרך חילול') וכדודו העיר אף הוא שלפי הגהת הגר"א 'אתי שפיר' – ראו חידושים וביאורים, זרעים, בני ברק תשס"ה, עמ' שנא].

בתחילה מכתבו פותח ליברמן באמירה המעידה על נחישות ובטחון מלא בעמדתו: 'לא אוכל לחזור מפירושי, כי לפי הכרתי העמוקה נדמה לי כי הצדק אתי'. השורות הראשונות כתובות בכתב ברור ונקי ללא מחיקות. בשורות 8–9 הוא חזר ותיקן את ניסוח דבריו. בש' 8: כתב 'וברור הדבר שבין שני מיני חטים– (לבנה וכחה) אין כמעט שום הבדל'. לאחר מכן מחק בשורה זו את המילים 'כמעט שום' ורשם 'אין הבדל גדול במחיר'. ועולה השאלה מדוע פסל ליברמן את הנוסח הראשון 'אין כמעט שום הבדל' ובחר בנוסח השני שלכאורה אין שוני משמעותי בינם? בש' 9 הוסיף בין השיטין: '(ממש[נ]ת ב"ב פ"ה אין סתירה לדברי)', סתם ולא פירש!

ליברמן חש ככל הנראה כי אפשר וטעונו לא יעמוד במבחן דחיית השגות החזו"א, שהרי מהמשנה בבבא בתרא, שהוא עצמו מכוון אליה, עולה לכאורה ההפך,⁴⁵ ולמרות זאת ליברמן קובע בש' 9 כי ממשנה זו אין סתירה לדבריו. אף שאיננו חוקרי כליות ולב, אנו מבחינים בהמשך המכתב בסימנים ברורים לניסיונותיו של ליברמן לתרץ את הסתירה בשלבים שונים. בשלב ראשון, מבהיר ליברמן את דבריו '**אין כמעט שום הבדל**' (ש' 8). אמנם קיים הבדל איכותי בין שני הסוגים, אך הוא אינו משמעותי. הגורם הכלכלי – 'היצע וביקוש' – הוא הקובע, ואילו ההבדל האיכותי בין המינים הוא שולי ואינו משפיע על המחיר.

ייתכן ובמהלך כתיבת הדברים חש ליברמן שלא בנוח עם טיעון זה, ותיקן את דבריו; '**אין הבדל גדול במחיר**'. כלומר, אמנם קיימים הבדלי איכות המשפיעים על המחיר, אך ה'הבדל הגדול' נגרם בשל גורם האחר – והוא הגורם הכלכלי, 'היצע וביקוש'. כנראה שגם תיקון זה לא סיפק אותו, שהרי קיים גם גורם נוסף המגדיל את פער המחירים בין האגרו לשמתית, ולאחר הכל חלק מהפער נגרם גם בשל הבדלי האיכות.

בש' 18 טבע ליברמן מושג חדש שלא השתמש בו קודם – 'מחיר כללי'. באמצעותו הוא מסביר כי בשל הבדלי הטיב אכן לא היה מקום לטעות ולסבור שיהיה מותר לפדות אגרו במחיר של שמתית, אבל הואיל ובנוסף להבדלי הטיב, קיים גורם נוסף המשפיע על פער המחירים, ניתן היה לחשוב בטעות שיהיה מותר לפדות אגרו 'במחיר הכללי'.⁴⁶ על פי רעיון זה מסביר ליברמן שהיה מקום לסבור שיהיה מותר לחלל אגרו או שמתית ב'מחיר הכללי' (ולא בערך הנקוב של הסוג הגרוע) בהתאם לכלל שפודין כשער הזול, ובאה הברייתא ומחדשת שאף זה אסור, מפני ששער הזול אמור לשקף רק את הקיזוז של ערך העבודה של החנווני ולא את התוספת הנגרמת מכוחות השוק.

ובלשונו של ליברמן: 'וע"ז מבאר הירושלמי: "לכן צריכה אפילו מן האגרו על השמתית" וכו', כלומר אם יש לו רק אגרו אסור לו לפדות על פי המחיר הכללי (כי המחיר הכללי מתייחס לחטה רגילה ולחיטה גרועה, שחמתית).

⁴⁵ לשון המשנה היא: 'מכר לו חטים יפות ונמצאו רעות הלוקח יכול לחזור בו רעות ונמצאו יפות מוכר יכול לחזור בו רעות ונמצאו רעות יפות ונמצאו יפות אין אחד מהם יכול לחזור בו שחמתית ונמצאת לבנה לבנה ונמצאת שחמתית... שניהם יכולין לחזור בה'.

⁴⁶ מחיר הממוצע שאותו משלם החנווני כשהוא קונה כמות גדולה של חיטה הכוללת סוג טוב וסוג גרוע. בדרך זו מקוזזת השפעת הבדלי האיכות של שני הסוגים, אך עדיין משתקף הפער הנובע מכוחות השוק של היצע וביקוש וכן מהעובדה שהמחיר משקף גם את השקעת הזמן והעבודה של החנווני.

התנסחותו של ליברמן במכתב זה שונה מסגנונו המחקרי הרגיל, ואף השיקולים המופיעים במכתבו זרים לסגנונו. הדוגמאות מעולם הכלכלה המובאות במכתב לא הופיעו בעל הירושלמי ואף לא הובאו בכתביו המאוחרים אשר נגעו בסוגיה זו.⁴⁷ הנימוקים הינם נימוקים למדניים, וליברמן והחזון איש יושבים כביכול, כשני תלמידי חכמים הלומדים יחדיו את סוגיית הירושלמי בעניין פדיון מעשר שני ומשיגים זה על זה. רק בהערה שבסוף דבריו מוסיף ליברמן נימוק מהתחום הפילולוגי, 'אין אני יכול להגיה אותו [את הירושלמי] מפני שגם בכתבי יד הירושלמי (ויש לי שלשה מהם) בכולם כתוב כגירסתינו'.⁴⁸

ליברמן פותח את המכתב בהכרזה כי לא יוכל לחזור בו מפירושו, בנימוק כי 'לפי הכרתי העמוקה נדמה לי כי הצדק אתי'. כל היודע ומכיר את כתביו של ליברמן יודע שאמירה זו אינה ריקה מתוכן כאשר היא יוצאת מפיו של חוקר דגול זה, שמימיו לא חשש לחזור בו מפירושו במקום שסבר כי טעה.⁴⁹ באופן אישי, דבר זה הובהר לנו (המחברים, ש"ג ומ"כ) ביותר כאשר באנו להוציא מהדורה חדשה לספרו של ליברמן 'ירושלמי כפשוטו', הספר יצא לאור בשנת תרצ"ה (1934), בהוצאת 'דרום', וכשישים שנה לאחר צאת המהדורה הראשונה הוצאנו בשנת תשנ"ה (1995) מהדורת צילום. דא עקא, שלא טרחו אז לבדוק את העותק הפרטי של ליברמן הנשמר בספריית ליברמן שב'מכון שוקן למחקר היהדות' בירושלים, אלא הדפסנו את הספר כמהדורת צילום מעותק רגיל שהיה בספריה - מהדורה שאזלה לפני כחמש עשרה שנים. ברבות השנים רבו לומדי הירושלמי, ורבים פנו וביקשו לרכוש את הספר, משום כך בחנו את האפשרות להוציא מחדש מהדורת צילום נוספת. בשיחה בינינו העיר מנחם כ"ץ שלפי מיטב ידיעתו קיים עותק של הגר"ש של ספרו 'הירושלמי כפשוטו' עם הרבה הערות ותיקונים וראוי להוציא לאור את הספר מעודכן ומתוקן.⁵⁰

ליברמן לא היסס כאמור לחזור בו במקום ששגה, והתעקשותו כי הצדק עמו בפירוש הסוגיה הינה התעקשות כנה ואמיתית. חוקר צעיר זה לא היה מוכן לסגת מעמדתו אפילו מול החזון איש, ועל אף היחס החם שרוחש ליברמן לבן דודו, הוא לא ויתר על אמיתתה של תורה. גם כאשר שב ליברמן לדון בסוגיה זו בכתבים מאוחרים יותר, הוא חזר על הבנתו זו בפירוש הסוגיה ללא כל הסתייגות. ברם, ניתן בכל זאת לזהות כי חל שינוי מסוים בדברי ליברמן ביחס לפירושה.

⁴⁷ ש' ליברמן, *תוספת ראשונים*, ירושלים תרצ"ז (1937–1939), כרך א, עמ' 108, (להלן, ליברמן, *תוספת ראשונים*); ש' ליברמן, *תוספתא כפשוטה*, ירושלים תשנ"ג (1993), כרך ב, עמ' 751, (להלן, ליברמן, *תוספתא כפשוטה*).

⁴⁸ וראו לעיל, עמ' 7, כוונתו של ליברמן בהערה זו.

⁴⁹ ראו את תחילת דברי הסיום של הר"ש ליברמן ביום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, *מחקרים בתורת ארץ-ישראל*, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים 1991, עמ' 623. וכן ראו לדוגמה דבריו של מאיר בר אילן, 'Saul Lieberman: The greatest Sage in Israel', *Saul Lieberman (1898–1983)*: Talmudic Scholar, Meir Lubetski (ed.), New-York 2002, pp. 82–87. וראו גם בביוגרפיה של טוביה פרשל (לעיל, הע' 1), עמ' 6–7.

⁵⁰ ראו לדוגמה בעמוד הבא, צילום מהירושלמי כפשוטו, עם הוספות ותיקונים, ערך מנחם כ"ץ, ניו-יורק וירושלים תשס"ח (2008).

כפי שהזכרנו לעיל בשולי הדברים (לעיל, בעמ' 2–3), פירושו של ליברמן שולל את הבנת הרמב"ם. הרמב"ם פסק כי 'לא יחלל ממין על שאינו מינו', בדבריו של ליברמן 'על הירושלמי (תרצ"א), הוא תמה על אופן הבנת הרמב"ם את הסוגיה: ⁵¹ 'זוהי תמוה מאוד... ודברי הרמב"ם שלכתחילה אסור לחלל ממין על שאינו מינו צע"ג [צריך עיון גדול]'. לעומת זאת, כאשר חזר ליברמן והזכיר את הבנתו בסוגיית הירושלמי ב'תוספת ראשונים' (תרצ"ז), ⁵² לא הזכיר כלל את שיטת הרמב"ם, ו'בתוספתא כפשוטה' (תשט"ו) ⁵³ הזכיר את שיטת הרמב"ם, אך הפעם נימק את טעם דברי הרמב"ם וכתב: "ומסתבר שדברי הר"מ [רבנו משה, הרמב"ם] שם אינם מיוסדים על הירושלמי כאן, אלא שהיתה לו גירסת ד [דפוס] בתוספתא שביעית פ"ז [ה"ג]". יוצא אפוא כי הגר"ש לא חזר על ביקורתו הנוקבת כלפי הרמב"ם, אף על פי שלא חזר בו מביאור הסוגיה. בפעם השלישית שציין את שיטת הרמב"ם מצא ליברמן פתח לתרץ את דברי הרמב"ם בכך שהסתמך על נוסח מסוים.

לקראת סוף המכתב, בפסקה שלפני האחרונה, ליברמן מתייחס אל מורו ורבו הרי"ן אפשטיין. החזון איש ביקר את ליברמן על כך שכונה את אפשטיין 'מורי' במחברתו 'על הירושלמי'. ⁵⁴ הגר"ש מגן על מורו פרופ' אפשטיין ומצהיר כי הוא 'יהודי ירא וחרד, מאמין, מדקדק במצוות' (ש' 27 במכתב), וכי הוא לימדו 'תורה אמיתית, ולא מדרך המשכילים' (שם, ש' 28). דברים אלו חשובים ביותר להבנת מערכת היחסים ששררה בין שני חוקרים דגולים אלו, ובדבריו הבאים נבקש להרחיב בעניין זה.

⁵¹ ליברמן, על הירושלמי, תרפ"ט, עמ' 27.

⁵² ליברמן, תוספת ראשונים, שם.

⁵³ ליברמן, תוספתא כפשוטה, שם.

⁵⁴ ניתן למצוא מספר מקומות ב'על הירושלמי' שבהן כינה ליברמן את אפשטיין כמורו או כרבו. בדיונו על ציוני הלכות שבירושלמי שלא במקומם, בעמ' 12, כותב הגר"ש כך: 'ומורי הפרופיסור י"נ אפשטיין העירני, שלפעמים מסרסים המפרשים את הסוגיא בתלמוד שלא בצדק, מפני שלא עמדו על זה שלירושלמי היה סדר אחר במשניות (כידוע), המשניות שלפנינו בירושלמי אינן משניות הירושלמי והסופרים העתיקים מקובצים שונים, ואין כאן המקום להאריך בזה)... והדברים האלו ראויים לתשומת לב מיוחדת כי הלא הרבה יותר פשוט לשער (במקום שמתקבל על הדעת) כי לירושלמי היה סדר אחר במשניות... מלסרס את הסוגיא'. פעם שנייה בעמ' 23: 'ובדקתי בכי"ל אצל מורי הפרופ. י. נ. אפשטיין בכל ארבעת המקומות האחרונים שהבאתי והנה הגירסא שם ממש כמו בדפוסים'; בפעם השלישית, בעמ' 35: 'והעיר לי מורי הפרופ. י. נ. אפשטיין שלפי הערתי צריכים להגיה גם בב"ב...'. ברביעית, חוזר ליברמן ומזכיר את הרי"ן אפשטיין בעמ' 47 בדבריו על השוואת כתבי יד בכלל ועל כ"י לידן בפרט, ובשולי הדף הוסיף בהערה: 'אעיר אגב אורחא שבמקרה בדקתי את צלום הכת"י הזה אצל מו"ר הפרופ. י. נ. אפשטיין ומצאתי כתוב וכו' (ההדגשה שלנו, ש"ג ומ"כ). בפעם החמישית שהזכיר ליברמן בחיבור זה את הרי"ן אפשטיין היא בצד ב' של דף הפתיחה לקובץ נוסחאות מכתב יד רומא לירושלמי מסכת סוטה (עמ' 54), שהוא חלק ב' של החוברת 'על הירושלמי', ושם הוסיף דברי תודה ברמיזת לשון: 'הנני חייב תודה למו"ר שפתח לי תחילה הפרופ. י. נ. אפשטיין נ"י ירושלים בעד זה שנתן לי האפשרות להשתמש לפעמים בכת"י הירושלמי' (ההדגשה שלנו, ש"ג ומ"כ). ובפעם השישית, בעמ' 61, הע' 36: 'לפי דברי מו"ר הפרופ. י. נ. אפשטיין צריכים לגרוס "רי ישמעאל" קודם "בכל" וצ"ל לפי זה: אשכח תני ר' ישמעאל בכלי חרש חדשה אית תנני וכו' והירושלמי מכין לספרי נשא פי י"י'.

הרי"ן אפשטיין היה מחלוצי המחקר המדעי של הספרות התלמודית,⁵⁵ תלמיד חכם מופלג, שישב על התורה והתרחק מהבלי העולם.⁵⁶ הוא עמד בראש המכון למדעי היהדות שבאוניברסיטה העברית מאז הווסדו בשנת תרפ"ה (1925), ונאבק במגמות שביקשו להפוך את המכון למדעי היהדות לבית מדרש לרבנים.⁵⁷ עוד בטרם הסכים לקבל את מינויו בירושלים הוא ביטא את דעתו הנחרצת במכתב למאגנס מאוגוסט 1924: 'אני נכון בפרינציפ לקבל משרה למקצוע שלי ב"אינסטיטוט למדעי היהדות"... בתנאי שיהיה באנסטיטוט זה חופש מדע ושיהיה מכון למדעי היהדות ולא סמינר לרבנים, שחרב מתהפכת עומדת על פתחו ואינה מניחה ל"בקורת שתכנס בו"'.⁵⁸ אפשטיין סבר שהוראת התלמוד במכון למדעי היהדות, מכוון להביא את התלמיד לידי הבנת התלמוד, על יסוד השיטה ההיסטורית-בלשנית, מתוך השוואת המקורות ובקורת נוסח המקורות,⁵⁹ וראה את נקודת הכובד של הלימוד בסימנריונים שבהם נידונו בפרוטרוט מסכתות המשנה והתוספתא, התלמוד הבבלי והירושלמי. המקצועות שאפשטיין לימד באותן השנים היו מבואות לחקר המשנה והתלמוד (בבלי וירושלמי).

אפשטיין העריך מאוד את ליברמן תלמידו ובמכתב שכתב אל י"ל מאגנס (כנראה בשנת תרפ"ט) הוא ציין כי 'ליברמן הוא באמת יוצא היוצאים מן הכלל'.⁶⁰ ליברמן היה אכן, תלמיד מסור אשר למד בשקידה וגילה יכולות מרשימות. עם השנים הוא העמיק את עיונו, הרחיב את בקיאותו בתלמוד, והחל ליישם ביתר שאת את הכלים הפילולוגיים שרכש מרבו. ואומר על כך תלמידו ח"י דימיטרובסקי:⁶¹

'לאחר "על הירושלמי", שעדיין נשמעים בו הדים חזקים משיטת החקירה הכללית בירושלמי, שריחפה בין כותלי האוניברסיטה בחדר לימודו של מהרי"ן אפשטיין, מתחיל החכם לפרסם מחרוזות של הערות לירושלמי בשם "תיקוני ירושלמי", שהופיעו כמעט בכל עשרת הכרכים הראשונים של "תרביץ"... והנה, שתי עובדות בולטות בתיקונים אלו. הראשונה – השפעת המיתודה הפילולוגית של אפשטיין... והשנייה – מהלך התהוותם של התיקונים כרוך בתהליך הלמידה של הירושלמי: התיקונים מפוזרים על פני כל הירושלמי מתחילתו ועד לסופו, וסדרם משקף לימוד רצוף מהלכה להלכה. יתר על כן, בתיקונים המאוחרים יותר הולכת ומתבלטת יותר ויותר, כמעין התבגרות, הרגשה של

⁵⁵ ביוגרפיה על הרי"ן, ראו לעיל הע' 3.

⁵⁶ ראו מ' אפשטיין, ביוגרפיה (לעיל, הע' 3), עמ' 26, מכתבו של ש"י עגנון לרי"ן משנת תרע"ח (1918): 'הנני מבטיחך כי יקרת לי מאוד, וכשאני נזכר בך היאך אתה יושב על התורה והעבודה ולבך רחוק מהבלי העולם – הנני מקנא בך קנאה טהורה'.

⁵⁷ ראו שם, עמ' 85, ציטוטים ממכתבים בעניין לא' אלבוגן תרפ"ו (1926), ותשע שנים לאחר הקמת המכון למדעי היהדות, מכתבו לי"ל מאגנס תרצ"ג (1933), 'הרבנים שלנו השתדלו זה תשע שנים להפוך את המכון לבית מדרש לרבנים ואני – כן – אני עומדתי כל הזמן בפרי'.

⁵⁸ ראו שם, עמ' 36. וראו גם ש' גליק, 'על היוזמה להקים בית מדרש לרבנים במסגרת האוניברסיטה העברית', *מברסלאו לירושלים*, בעריכת ג' מירון, ירושלים תשס"ט, עמ' 252–271 ובפרט בעמ' 257.

⁵⁹ *ספר האוניברסיטה העברית*, ירושלים תרצ"ט; מובא גם אצל מ' אפשטיין, ביוגרפיה (לעיל, הע' 3), עמ' 41.

⁶⁰ מ' אפשטיין, ביוגרפיה (לעיל, הע' 3), עמ' 95.

⁶¹ ח"י דימיטרובסקי, 'מפרשנות למחקר', *קובץ לזכרו של שאול ליברמן*, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ד (1984), עמ' 42–43.

עצמאות והשתחררות ממרותו של הרב; ומזדקרים יותר ויותר הבקאות והשלטון בכל מרחבי התלמוד הירושלמי, ואף אופקיהם ותוכנם של התיקונים מתרחבים והולכים.⁶² ליברמן למד ממורו, אך גם היה עצמאי ובקיא בפני עצמו. מעניינת העובדה כי מחקריו של אפשטיין אשר עסקו בתורת ארץ ישראל פורסמו כולם (למעט אחד) בשנים תר"ץ–תרצ"ה, בדיוק אותן השנים שבהן ליברמן החל להתרכז ולשקוד על תורת ארץ ישראל.⁶³ קשה שלא להתרשם כי אפשטיין וליברמן עסקו בד בבד בנושא תורת ארץ ישראל. השניים השפיעו זה על זה, ולעתים אף חלקו זה על זה, ונראה כי הייתה הפרייה הדדית בין השניים.⁶⁴ המחקר המשותף נשא עמו אף מתחים ותחרות.⁶⁵ אפשטיין, הפרופ' בעל המעמד, חקר בעצמו את כתבי היד החשובים יותר; כגון שרידי הירושלמי, כלומר קטעי הגניזה של הירושלמי, ונראה כי הוא מנע אפשר מליברמן גישה שוטפת ותדירה לכתבי היד, כפי שעולה מדברי ליברמן.⁶⁶ ליברמן, אולי ביוזמת אפשטיין, חקר את כתב יד רומי הידוע ככתב יד ירוד ומשובש, ואפשר ששמץ של רוח 'קנאת סופרים' עברה בין הרב לתלמידו. הנה בא לו ליברמן שהיה צעיר מרבו בעשרים שנה, בשנת תרפ"ט, לאחר כשנה וחצי של לימודים באוניברסיטה, מקדים את רבו ומוציא לאור את 'על הירושלמי'.

כשם שראינו לעיל כי ליברמן לא חשש לחלוק על בן דודו החזון איש, כך לא חשש ליברמן להתעקש על עמדותיו כנגד מורו, ומן המפורסמות הוא כי ליברמן לא קיבל את דעתו של אפשטיין בנוגע למקום חיבור ירושלמי נזיקין (קיסרין). ליברמן הביע את דעתו בנושא לראשונה במוסף תרביץ ב' (תרצ"א), ורק לאחר מותו של אפשטיין נתפרסמה דעתו החולקת

⁶² יש להעיר כי אפשטיין החל במחקר פילולוגי של כ"י לידן של הירושלמי שנים קודם לכן, בשנות העשרים, זמן קצר לפני שעלה ארצה ונתמנה לחבר בסגל האוניברסיטה העברית. ראו על כך בדברי אפשטיין במאמרו מדקדוקי ירושלמי: 'וזה לי עשר שנים (מיום שזכיתי לראות כ"י זה ולהשתמש בו), שאני מבליט בכל הזדמנות <וכאן, בהע' 2 הוא מפנה לספרות שלו, החל משנת תרפ"ד [פירוש הגאונים לסדר טהרות]> את ערכו של כ"י לתיקון נוסחאות הירושלמי... רי"ן אפשטיין, 'מדקדוקי ירושלמי', תרביץ ג-ד (תרצ"ד), עמ' 257–272 (הופיע גם ב-מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 291). וראו גם עדות תלמידו ע"צ מלמד בהערה למבואות לספרות האמוראים, ירושלים-תל אביב תשכ"ג, עמ' 337: 'מו"ר זצ"ל עסק ב'דקדוקי ירושלמי' אלה בשנים תרפ"ד-פ"ה, ועל תיק כתב-היד מצאתי רשום בכתב ידו: כ"י לידן... 11.X.24'; וכן דברי י' זוסמן במאמרו 'כתב-יד לידן של הירושלמי', בר-אילן כ"ו-כ"ז (תשנ"ה), עמ' 208 הע' 17: 'אפשטיין עצמו טיפל בנוסחאות כתב-היד באופן שיטתי ויסודי כבר בשנת תרפ"ד... בנוסף, אפשטיין שקד בשנים אלו על כתיבת ספרו 'מבוא לנוסח המשנה', הכולל הערות רבות וחשובות בתלמוד הירושלמי.

⁶³ ליברמן ואפשטיין ניהלו מעין דו שיח מעל דפי 'תרביץ' בשנים תרצ"א – תרצ"ה. ראו ש' ליברמן, 'תקוני ירושלמי', תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 111, 237; וראו י"נ אפשטיין 'תיקוני הירושלמי', תרביץ ב (תרצ"א) עמ' 241–243 (הופיע גם ב-מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, תשמ"ח, עמ' 273–274); וראו גם ש' ליברמן, 'פירושים ירושלמיים', תרביץ ו (תרצ"ה) עמ' 234–235 (הופיע גם ב-מחקרים בתורת ארץ ישראל, תשנ"א, עמ' 215–216); י"נ אפשטיין, 'ל'פירושים ירושלמיים'', תרביץ ו (תרצ"ה), עמ' 236–237 (הופיע גם ב-מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, תשמ"ח, עמ' 270–271).

⁶⁴ ראו, לדוגמה, ר"ש ליברמן, תוספתא מהד' צוקרמאנדל, עם תשלום התוספתא, עמ' 9 'והארכתי בזה כ"כ הרבה מפני שראיתי לרי"ן אפשטיין שכתב בס' היובל לכבודו של הרמב"ם (תרביץ ש"ו עמ' 133): "בכל אלה הטעהו זכרוננו הגאוני להרמב"ם ונתחלפה לו ברייתא שבבבלי בספרי או בספרא".⁶⁵ ראו לעיל בהע' 54.

של אפשטיין בספרו 'מבואות לספרות האמוראים' שערך תלמידו, ע"צ מלמד.⁶⁶ ליברמן הגן על עמדתו בספרו 'ספרי זוטא',⁶⁷ שם התבטא כנגד הרי"ן אפשטיין: 'עכשיו נשאלת השאלה, אדם גדול, **אבי המחקר של המדע התלמודי המדויק**, מה ראה לכתוב מה שכתב' (ההדגשה שלנו, ש"ג ומ"כ).⁶⁸

על היחסים המורכבים בין 'הני תרי צנתרי דדהבא', הגר"ש ליברמן והרי"ן אפשטיין, כבר העיר אביעד הכהן במאמרו 'התנא מניו יורק'.⁶⁹ ממכתב שהביא שם,⁷⁰ עולה כי גבה טורא ביניהם לאחר שליברמן גלה לחו"ל ב-1940, לאחר שקיבל מכתב פיטורין מהאוניברסיטה העברית. דומני שאזכורי אפשטיין המובאים ב'על הירושלמי' (ראה לעיל, בהע' 54) ומכתבו של ליברמן לחזון איש מצביעים על יחסו המורכב קמעא של ליברמן לאפשטיין, עוד בתרפ"ט בראשית דרכו של ליברמן כאשר למד לפניו באוניברסיטה. ליברמן מכיר ומוקיר את רבו על שפתח בפניו צוהר למחקר התלמודי מחד, אך מאידך הוא לא נמנע מלהעיר על אפשטיין 'שנתן... האפשרות [רק] לפעמים'⁷¹ לעיין בכתב היד של הירושלמי.

מכתב הפיטורין שקיבל ליברמן בח' בניסן תרצ"ז (17.3.1937) החרף את המתח בין השניים. אין זה סביר כי אפשטיין, שהיה דמות סמכותית וכבדת משקל באוניברסיטה העברית באותם הימים,⁷² לא היה מעורב בעניין, ובוודאי יכול היה למנוע את כתיבתו.⁷³ טעמים שונים נאמרו באשר לפיטורי ליברמן מן האוניברסיטה, ואולי אפשר לשער כי הפיטורין נבעו מחששו של אפשטיין לעירוב מדע ותורה.⁷⁴ אפשטיין היה נחוש בדעתו שלא לאפשר בשום פנים ואופן לעירוב בתי מדרש עם האוניברסיטה העברית, ועמד כנגד כוחות ולחצים שפעלו מחוץ לאוניברסיטה. וייתכן כי חשש שעמדתו של ליברמן גמישה יותר בנושא. ליברמן נפגע קשות ממכתב הפסקת העבודה שקיבל ממר ש' גינצברג, האדמיניסטרטור של האוניברסיטה ושמץ מהפגיעה מבצבץ במכתבו לזלמן שוקן יו"ר ועד הפועל של האוניברסיטה מכ"ב בניסן מוצאי שבת של אסרו חג של פסח (5 באפריל 1937), המובא להלן.⁷⁵

⁶⁶ י"נ אפשטיין, *מבואות לספרות האמוראים*, בעריכת עזרא ציון מלמד, ירושלים ותל אביב תשכ"ב, עמ' 279–287.

⁶⁷ ש' ליברמן, *ספרי זוטא*, ניו-יורק תשכ"ח, בפרק 'תלמודה של קיסריין', עמ' 125–139.

⁶⁸ בדברים אלו של ליברמן יש כנראה שימוש ורמיזה למדרש תנחומא לפרשת קרח (סי' ה): 'וקרח שפקח היה מה ראה לשטות הזו?'

⁶⁹ א' הכהן, 'התנא מניו יורק – ממכתבי הרב פרופ' שאול ליברמן', *מדעי היהדות* 42 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 289–302.

⁷⁰ שם, עמ' 293–294; וראו שם הע' 11 שבעמ' 294.

⁷¹ ש' ליברמן, שם; עיין לעיל, סוף הע' 54.

⁷² לתיאור מקומו המכריע של אפשטיין בעיצוב דמות האוניברסיטה העברית ראו ב'תולדות האוניברסיטה' (לעיל, הע' 3), עמ' 476–486.

⁷³ למרות שעל פי פרוטוקול משיבת הנהלת האוניברסיטה העברית מיום 25 בפברואר 1937, המוזכר בספרם של שוחט וספירו (לעיל, הע' 1), עמ' 92 הע' 44, אפשטיין התנגד למהלך.

⁷⁴ עיין במכתבים המובאים אצל מ' אפשטיין, ביוגרפיה (לעיל, הע' 3), עמ' 85; וכן בדברי י' זוסמן, שם, הע' 72.

⁷⁵ על מכתב זה הגיב ש. גינצברג במכתבו לזלמן שוקן ביום 22 באפריל 1937: 'א' ליברמן מצטט את הפסקה האחרונה של מכתבי כאילו היה זה המכתב כלו, וע"י כך, כמובן, מזייף הוא את העובדות. ר"פ העתקת המכתב בשלמותו לשם השוואה. ב' מכתבי הוא לפי דעתי בהחלט מנומס – אם גם פורמלי –

פרשה זו הדהדה זמן רב בין כתלי האוניברסיטה. בין חשובי החוקרים היו שביקשו לרכז את החלטת האוניברסיטה, ובארכיון שוקן מצאנו העתק מתשובת זלמן שוקן לגרשום שולם מיום 26 במאי 1940 (שלוש שנים לאחר הפיטורין), שביקש ממנו לבחון את פרשת המכתב שפגעה קשות בליברמן, וזלמן שוקן משיב לו:

לאחר שיחתנו בענין מר ליברמן עיינתי בחליפת-המכתבים בדבר חסול המכינה הגבוהה לתלמוד בשנת תרצ"ז. מתוך עיון זה נתבררו הדברים לקמן: ...על מכתב זה קבלנו תשובה ממר ל. אשר בה הוא כותב כדברים הללו: "סגנון ממין זה הוא בנגוד לנמוסים המקובלים במוסדות אקדמיים... לא היתה כל הצדקה למכתב שכזה, וחושבני שהאוניברסיטה נהגה אח"כ כלפי ליברמן לפני משורת הדין. (כוונתו היא לתשלום הפיצויים).⁷⁶

מכתבו של אפשטיין אל שוקן בעניין ליברמן בולט בהעדרו. היחסים האמביוולנטיים המתגלים בפנינו⁷⁷ חושפים מערכת קשרים מורכבת בין שלושה תלמידי חכמים גדולים, ומצטרפים לתיאור היחסים שבין הגר"ש ליברמן לבין החזון איש והרי"ן אפשטיין. המכתב אשר הבאנו בתחילת דברינו קושר בקשר ייחודי בין שלושה ענקי רוח בעולם התורה במאה הקודמת, ותורם להבנתנו את דמותו של מורנו, הגר"ש ליברמן.

ומתאים למנהגים אדמיניסטרטיביים. כנראה ה' ליברמן נרגש לרגלי חסר במכתבי של הבעות תודה ומחמאות הרגילות. אולם הוא לא הבין, כנראה, שזהו מכתב של הודעה מוקדמת על גמר שרותו הדרוש, לפי החוק, כמה חדשים למפרע. מקום למחמאות הוא מכתב בשעת עצם גמר השרות, ומכתב כזה צריך לצאת, לפי עניות דעתי, לא מן המשרד אלא מהדקן. ג) אלו היה ה' ליברמן נשאר באוניברסיטה הייתי נאלץ להגיש תלונה רשמית על הבטויים שהוא מרשה לעצמו בנוגע לאדמיניסטרטור... אולם מכיון שה' ליברמן עוזב את האוניברסיטה, אינני מעוניין לא בדעתו על מדת תרבותי – ולא במדת תרבותו הוא. חתום: ש. גינצברג (כ"י 054/23, ארכיון שוקן).

⁷⁶ כ"י 054/23, ארכיון שוקן.

⁷⁷ בשולי הדברים, נעיר על קטע נוסף שכתב ליברמן, שיש בו בכדי לתרום להבנת הנושא הנידון. במאמרו של ליברמן 'מסורת קבלה בדברי גאונים' ב-*מחקרי ארץ ישראל*, ירושלים ת"ש, עמ' 156, כתב ליברמן בסוף דבריו את הפסקה הבאה: 'ולפי דרכנו למדנו שאיוב משל אמת היה לכלל ולפרט. וכך בכל דור ודור עומדים בינינו אנשים כאיוב – אנשים משלים – שצרות ויסורים אינם מכשילים אותם, ואף שטן **המתכוין** לשם שמים (עיי' ב"ב ט"ז א') סופו נכנע לרצון הצדיקים **העושים** לשם שמים, להגדיל תורה ולהאדירה'.

לפנינו פסקה אישית אשר הוסיף ליברמן למאמרו, באופן חריג ביחס ליתר כתביו. נראה כי ליברמן מתייחס כאן לעצמו, ורומז לכך שהוא רואה בעצמו מעין איוב, 'שצרות ויסורים אינם מכשילים' אותו. בדבריו של ליברמן לשטן המתכוון לשם שמים הוא מפנה לסוגיה הבאה:

א"ר לוי: שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו. שטן, כיון דחזיא להקדוש ברוך הוא דנטיה דעתיה בתר איוב, אמר: חס ושלום, מינשי ליה לרחמנותיה דאברהם; פנינה, דכתיב: וכעסתה צרתה גם כעס בעבור הרעימה. וראו גם בבלי שבת קיט ע"ב:

תניא, רבי יוסי בר יהודה אומר: שני מלאכי השרת מלוין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע. וכשבא לביתו ומצא נר דלוק ושלחן ערוך ומטתו מוצעת, מלאך טוב אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך. ומלאך רע עונה אמן בעל כרחו. ואם לאו, מלאך רע אומר: יהי רצון שתהא לשבת אחרת כך, ומלאך טוב עונה אמן בעל כרחו.